

ПРОДУКТИВНИЙ ІМЕННИК ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

© Онуфрієнко Г., 2004

Ця стаття продовжує публікації автора з актуальних проблем національної науково-технічної та гуманітарної термінології. Зокрема, досліджено мовну гібридизацію терміна, обґрунтовано активність і продуктивність її як стратегії деривації у термінологічному просторі та окреслено її перспективи в умовах інтегрування української науково-освітньої системи у європейський простір.

This work continues the author's cycle of publications devoted to actual problems of national scientific, technical and humanitarian terminology. In particular, language hybridization of the term is investigated, its activity and efficiency as a strategy of the derivation in terminological space is proved and its prospects in conditions of integration of ukrainian scientific - educational system in the European space are determined.

Кінець ХХ століття виявив новий рівень знань термінів як лінгвокогнітивну сутність, що характеризується різноплановістю та багатофункційністю. Являючи собою "унікальний когнітивно-кодовий мовний феномен" [1, с. 167], який спеціалізовано відбиває цілеспрямовану, свідомо-креативну діяльність людини, термін почав осмислюватися у всебічному параметруванні, у тому числі в контексті інноваційних фундаментальних досліджень специфіки наукового пізнання, філософії творчості, моделювання людського мислення, систем штучного інтелекту, герменевтичних теорій, концепцій реформування національної вищої освіти тощо. Це зумовлює у розвитку термінознавства саме когнітивно-комунікативний напрям, який набув ознак провідного та найперспективнішого (Л. Буянова [1], В. Лейчик [2], В. Новодранова [3], О. Петрова [4]) і в межах якого когнітивний процес розглядає термінотворення.

Теперішній етап еволюції й модернізації системи української вищої освіти, нагальні завдання інноваційного соціально-економічного розвитку та його глобальні і динамічні зміни актуалізували орієнтацію науки на інтегрування до європейського простору. Це дає змогу окреслити особливості і пріоритети проблематики осучасненої програми послідовного, гармонійного й мобільного зближення національної науково-освітньої моделі з європейським освітнім і науковим простором. Щоб забезпечити масовий вимір якнайвищої якості та процесу і результатів фахового навчання, вагомого значення, якщо не сказати провідного, має набути якість і досконалість понятійно-термінологічного апарату відповідних галузей знань. Відтак дослідники та упорядники національної і міжнародної термінології повинні всебічно зосередити увагу на наукову проблему термінологічної деривації, розв'язання якої в теорії та на практиці сприятиме ефективності процесів розпізнавання однієї науково-освітньої системи іншими в європейському контексті, а також гармонізації їх взаємодії в удосконаленні термінології різних галузей знань.

Останніми роками у дисертаційних роботах, монографіях, статтях і доповідях на науково-практичних конференціях лінгвістичний аспект дослідницьких спостережень переважно представлений тематикою формування, функціонування, перекладу, лексико-семантичних та стилістичних особливостей української термінології. Водночас цим розв'язання актуальних для національної термінології завдань її в нормування та стандартизації імпульсує студювання словотвірної проблематики, у тому числі в історичному плані, і в науково-технічній термінології взагалі (К. Городенська, Т. Кияк, Н. Непийвода, В. Пілецький, Л. Симоненко, Е. Скороходько), і в окремих терміносистемах, зокрема технічних (електротехніки – Л. Козак, металургії – Н. Ктитарова, Н. Стаховська) і природничих (фізики – І. Процик, географії – О. Данилюк, медицини – Т. Лепеха, Н. Місник, О. Стрижаковська, ветеринарії – В. Коленцова, епідеміології – О. Петрова) наук, економіко-правової (І. Гумовська, Г. Пастернак, О. Петрик) та фінансової (О. Покровська) сфер, військової справи (Я. Яремко), прикордонної та митної служби (В. Гапонова, М. Осадчук) і таких нових галузей, як екологія (Л. Козловська), менеджмент (Н. Краснопольська), маркетинг (Д. Шапран), радіологія (В. Калашник), телекомунікації (В. Конішевська) та ін.

У попередніх наших публікаціях досліджено низку актуальних проблем, прямо чи опосередковано пов'язаних із термінотворенням [8; 9; 10; 11]. Мета цієї статті – дослідити мовну гібридизацію гетерогенного (неціліснооформленого) терміна як вербального знака в ракурсі обґрунтування активності, продуктивності і

перспективності розвитку деривації у термінологічному просторі національної мови в умовах інтегрування української науково-освітньої системи у європейський простір і тяжіння науки до єдності попри мовні кордони.

Термін є вербальним знаком поняття, когнітивно-інформаційним знаком такого унікального соціолінгвістичного феномену, як мова науки. Остання у найширшому розумінні має статус динамічного й ефективного інструментарію людської діяльності, у тому числі і наукової комунікації, засобом якої, активним її чинником, результатом, маркером та регулятором і є термін. Сукупність термінологічних знаків утворює в мові науки її когнітивно-знакову основу, яку і репрезентує концептуальна модель наукової картини світу. Одиниці термінологічного фонду мови науки стратифікують концепцію інформаційно-наукової моделі світу та відповідно системно організують і структурують понятійні апарати гуманітарних, природничих, технічних наук, специфічність та певна автономність концептуально-логічних і понятійно-предметних параметрів яких дозволяють характеризувати їх умовні опозиції. Так, зокрема, “між технічною термінологією і термінологією природничих (та гуманітарних – Г.О.) наук багато чого не збігається” [5], що пов’язано з диференціацією контекстів мовної комунікації в науці, техніці, політиці та залежністю її від статусу і понятійної картини гносеологічної сфери.

Розуміючи під *деривацією* “процес чи результат творення в мові нового знака, тобто знака, який можна пояснити за допомогою одиниці, прийнятої за вихідну, або вивести її за допомогою застосування певних правил” [6], відмежовуємо її від загальномовного словотворення як процесу породження однослівних мотивованих найменувань. Усвідомлення такого розуміння, на наш погляд, має принципове значення для створення і загальної теорії термінологічної дериватології, і методики дериваційного прогнозування, що необхідне для розв’язання проблеми координації, уніфікації та вироблення єдиного процесу у сфері національного термінотворення взагалі і відповідно “вивчення моделей творення термінів. Це є дуже важливою проблемою, яка стоїть перед лексикологами й термінологами [7, с. 26]. Творення терміна як вербального знака поняття, як одиниці спеціалізованої знакової (кодової) системи, що є вторинною до системи понять, дає підстави кваліфікувати функцію кодифікації наукового поняття особливою, пріоритетною функцією терміна, котра безпосередньо пов’язана з іншими важливими функціями – функціями номінації у науковому контексті певного гносеологічного простору та декодифікації у комунікативному просторі.

Питання про критерії терміна, яке здавна опрацьовують вчені, і в наш час не втрачає актуальності. Воно безпосередньо пов’язане з проблемами сутності (до речі, в лінгвістиці і дотепер немає загальноприйнятого визначення поняття термін) та функційної парадигми терміна, які досі є предметом наукових студій і дискусій. Однак зауважимо, що концепція В. Лейчика, за якою термінологічний знак – це складне тришарове утворення, де виокремлюють у взаємозв’язку мовний субстрат, логічний суперстрат, термінологічну сутність [2, с. 57], дає підстави сформулювати засоби розв’язання сучасних проблем національної термінології, у тому числі і термінологічної деривації, у яких синтезовано віддзеркалюються спектри функцій і критеріїв терміна. Однією із найобов’язковіших з усіх вимог до терміна як одиниці когнітивного коду на всіх етапах формування і розвитку термінознавства фахівці вважають моносемічність, бо вона забезпечує когнітивно-інформаційну насиченість та високий рівень структурно-категоріальної формалізації. Наявність цього чинника термінологічного знака насамперед визначає продуктивність/непродуктивність відповідної термінологічної деривації. Вербальне кодування, скероване на моносемантичність, має зумовлюватися спеціальним дериваційним інструментарієм. Проте саме зона дискретності (форманти, морфеми, моделі, основи, терміноелементи), як відзначають спеціалісти, є найменш вивчена у сфері термінологічної деривації [1, с. 73].

Активним і продуктивним чинником термінологічної деривації у досліджених джерелах фіксації та функціонування різних науково-технічних підстилів наукової прози є мовна гібридизація термінологічного знака як системотвірної одиниці логосу (наукового знання) й лексику (загальномовного знання). Мовними гібридами (від лат. *hibrida* – мішанина) у термінології називаємо такі похідні питомі терміни, у побудові яких використано елементи (морфеми для гомогенних термінологічних знаків) або компоненти (слова для гетерогенних термінологічних знаків) різномовного походження переважно питомі та запозичені з інших мертвих чи живих мов. Для унаочнення наведемо гібридні терміни (ГТ) із трьох провідних, яскраво специфічних галузей знань: гуманітарної, природничої і технічної сфер. За нашими спостереженнями, переважна більшість ГТ – це питомі деривати від запозичених (головним чином із античних мов) термінів, що набули в чужомовному для них (в цьому разі українському) термінологічному просторі функцій твірних основ, здебільшого міжнародного характеру, для побудови за різними моделями і за участю дериваційних ресурсів української мови і однослівних, і аналітичних за структурою термінів. Зокрема, в обстежених галузевих термінологіях української мови (біологічній, економічній, економіко-юридичній, правничій, політологічній, соціологічній, технічній, фінансовій) ми зафіксували ГТ і усі наявні структурні типи та типові моделі [8], і специфічні, розмаїті поодинокі моделі і навіть спорадичні в окремих із них. Порівняймо,

наприклад, ГТ: біол. *бактеріоносійство* (бактерія – від грец.), *півканал* (канал – від лат. *canalis*); *життєвий цикл* (цикл – від грец.), *кровоносні капіляри* (капіляри – від лат. *capilaris*); ек. *фінансування* (фінанси – фр. *finance*, від лат. *finantia*), *кредитоспроможність* (кредит – лат. *credit*); *місцеві фінанси, безвідсотковий кредит*; ек. – юр. *векселедавець* (вексель – нім. *Wechsel*), *право регресу* (регрес – від лат. *regressus*), *прихований капітал* (капітал – нім. *Kapital*, франц. *capitale*, від лат. *capitalis*); правн. *безапеляційність* (апеляція – від лат. *appellatio*), *законопроект* (проект – від лат. *projectus*); *судова експертиза* (експертиза – фр. *expertise*, від лат. *expertus*); техн. *неметали* (метал – від лат. *metallum*, з грец.); *первинний метал, зварювальний прес* (прес – франц. *presse*, від лат. *pressus*) тощо.

Наведені приклади характеризують окреслений напрямок термінологічної деривації не тільки як активний в українській та російській термінологіях (за нашими даними статистичного обстеження сфери фіксації національної термінології питома вага ГТ коливається у визначеному ймовірнісному інтервалі 32–40% від загальної кількості термінів, а в термінологіях молодих наук сягає 50%), але й продуктивний і перспективний в умовах прогресу науки в міжнародних масштабах. Численні ГТ-неологізми [9–11], які сприяли посиленню “неогенності” ХХ ст., переконливо доводять, що процес взаємодії питомого та чужого (запозиченого) внаслідок термінологічної деривації – це нормальна функція лінгвістичного життя в умовах універсализації та спеціалізації наукових знань. Дослідження у зазначеному ракурсі термінологій нових галузей знань, зокрема радіологічної, телекомунікаційної, економіко-юридичної, менеджментної, інформаційної, екологічної сфер, та термінів-неологізмів у розвинених термінологіях української мови дає ґрунтовні підстави для висновку: мовна гібридизація є продуктивним засобом термінологічної деривації, насамперед у масиві аналітичних термінів, які виявляють високий квантитативний параметр у всьому термінологічному просторі національної мови. Напр., у сфері радіологічної термінології [12], фонди якої активно формувались упродовж останнього десятиліття, зареєстровано чимало кількості ГТ, до яких належить *променева діагностика, ядерна медицина, ефект опромінювання, ікс-променева терапія*. У масиві ГТ телекомунікаційної сфери [13] поширені *захисний код, тракінг повідомлень, аксіома неперервності, розщеплення горизонту, придатність інформації, розподілювач каналів, архітектура пам'яті, канал управління, профіль доступу, ємність у ерлангах* та ін.

У наймолодшій терміносистемі української мови – термінології інформаційних систем і технологій [14], формування якої триває, чимало ГТ різної структури та моделей: *есемблювання, індексування, форматування; керівна програма, мови програмування, налагоджування програми, порція даних, тіло програми* тощо. У термінології наукового менеджменту зафіксовано аналітичні ГТ *висока структура, координація діяльності, модель збігу, ризиковий капітал* тощо. У такій новій міжгалузевій сфері, як економіко-юридична, функціонує чимало ГТ: типу *лізінгоодержувач, лізінгодавець, секвестр видатків, внутрішній аудит, позиковий капітал, обіговий капітал, майновий ценз*. В екологічній термінології [15], що віддзеркалює понятійний апарат екології як нової природно-соціальної науки, поширені аналітичні ГТ таких моделей, як *гігієна довкілля, деградація довкілля, кадастр відходів, степова екосистема, утилізація відходів*. У гуманітарній сфері теж з'являються неологізми гібридної структури: *культурутрегерство** (культурутрегер – нім. *Kulturträger*), *культурутрегерська** діяльність*. Проте у виданих останніми роками словниках [16; 17] автори наводять чужомовні очевидні деривати на питомому мовному ґрунті, зокрема юр. *консульство* (консул – лат. *consul*), *регентство* (регент – від лат. *regans(regentis)*; рос. стат. *репрезентативность* (фр. *représentatif*); біол. *ремонтантність* (від франц. *remontant*), рос. *бактерицидность*; ек. *рентабельність* (рентабельний – нім. *rentabel*), *ліцензування* (ліцензія – лат. *licentia*); екол. *макросередовище* (макро – від грец.), *доміцилювання* (доміциліат – від англ. *domicile*, з лат. *domicilium*) та багато інших.

Опрацювання теорії мовної гібридизації, зокрема у сфері національної термінології, дає підстави внести певні та необхідні уточнення у розв'язання проблеми запозичень, про яку і в попередні століття жваво обговорювалося, зокрема в дослідженнях зі славістики, і в наш час не втрачає своєї актуальності.

Отже, творення за національними дериватологічними моделями у спосіб мовної гібридизації термінологічних знаків і ціліснооформлених (термінів-слів), і неціліснооформлених (термінів-словосполучень) структур унаочнює й оптимізує взаємодію двох стійких тенденцій. По-перше, вона веде до нормативного збереження національної самобутності мови, бо в лексичних гібридах носієм категоріально-класифікаційного, спеціалізованого значення та ономазіологічною ознакою стають саме питомі афіксальні морфеми і в аналітичних ГТ функцію видового конкретизатора, деталізатора, модифікатора та релятора виконують переважно питомі слова, а домінантою є запозичення. По-друге, утворює тенденцію до асиміляції термінологічних запозичень, без яких жодна природна мова не може обійтися. А оскільки для носіїв мови важливо, щоб форма (“афіксальне вбрання”) термінологічного знака була “рідною” (зокрема, для українців українською), яка природно вписувалася б в лексико-граматичні парадигми рідної мови, то

* культуруносійство – ред.

** культурунесна – ред.

структура саме ГТ враховує це. Крім того, виявляються адаптивні механізми мовної системи, здатної до саморегулювання, забезпечується вмотивованість термінологічного знака, формуються його функційна мобільність та моносемантичність. Інноваційні ГТ ще набувають функції “історичних свідків” епохи, якщо є дериватами від ключових слів епохи [11].

Максимальна вмотивованість аналітичних ГТ у контексті можливостей національної мови “захищає” їх від різноманітних зрушень, яким більше підвладні лексичні одиниці [18, с. 129]. Однослівні ГТ, оскільки вони похідні, слугують міжкатегоріальним замінам і дозволяють мові відбити відому хисткість границь між предметом і процесом або ознакою. Втім ще Д. Лотте, Е. Дрезен, О. Лесохін та ін. звертали увагу на важливість того, щоб зовнішня форма термінів була національною, щоб цю форму можна було легко комбінувати з іншими словами та відповідно граматично змінювати, поєднувати з різноманітними словотвірними елементами, щоб уможливити творення похідних, насамперед із терміноелементами і термінокомпонентами античних мов, що сприяє моносемічності, інтернаціональній уніфікації наукових і технічних понять та спеціалізації цих міжнародних ресурсів на вираженні певних термінологічних значень у різних мовах.

Таким чином, гібридний термінологічний знак на рівні слова і словосполучення візує дію основних принципів специфічно професійної реалізації системи та структури української мови, а саме: принцип актуальності, яка відбиває позалінгвістичну актуальність і лінгвістично виражається у продуктивності питомо національних чи запозичених з інших мов вербальних засобів; принцип доцільності у термінотворенні, завдяки якому виникають найоптимальніші й семантично ємкісніші засоби для називання/ кодування спеціальних понять; принцип аналогійності, яким забезпечується класифікаційна регулярність термінів у відповідності до подібної регулярності спеціальних понять. Саме в термінотворенні, як довели науковці [1, с. 147], роль закону аналогії стрімко зростає.

Наведені матеріали визначають, на нашу думку, мовну гібридизацію як активний і продуктивний чинник термінологічної деривації, перспективи якої зримо зростають і природно зростатимуть в умовах інтегрування української науково-освітньої системи у європейський простір. Зумовлена доцільністю використання національних мовних ресурсів і запозичень при безперечній пріоритетності перших, урахуванням закономірностей розвитку національної мови та тенденцій реалізації інтернаціонального через національне при збереженні властивої їм специфіки, вона уможливує керованість процесами забезпечення вмотивованості термінологічних знаків, інтернаціоналізації термінологічного фонду, що вилитиметься у гармонійність, уніфікацію, стандартизацію української термінології з метою її лінгвістичного упорядкування.

1. Буянова Л.Ю. Термин как единица логоса. – Краснодар, 2002. – 185 с. 2. Lejczyk W., Biesiekirska L. Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura. – Białystok, 1998. – 184 с. 3. Новодранова В.Ф. Терминологический взрыв в 90-ые годы XX века // Научно-техническая терминология. – М., 2000. – Вып. 1. – С. 4–30. 4. Петрова О. Сучасні галузеві терміносистеми: статус і перспективи // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вып. IV / Від. ред. Л.О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 202–204. 5. Реформатский А.А. О некоторых вопросах терминологии // Сборник докладов и сообщений Лингвистического общества Калининского государственного университета. – Калинин, 1974. – Т. 4. – С. 156–157. 6. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания. – 1974. – №5. – С. 64–65. 7. Комарова А.И., Лингарт А.А. Соотношение языковых и понятийных элементов в научных текстах // Терминоведение / Под. Ред. В.А. Татарина, В.Г. Кульпиной. – М., 1993. – Вып. 3. 8. Онуфрієнко Г.С. Типология гибридных образований в близкородственных восточнославянских языках (на материале русской и украинской технической терминологии) // Русская филология. Украинский вестник. – 1994. – № 4. – С. 12–16. 9. Онуфрієнко Г.С. Гібридизація терміна як динамічна тенденція розвитку лексики мови науки і техніки // Вісник Запорізького державного університету. – 2002. – № 4. – С. 110–114. 10. Онуфрієнко Г.С. Гібридизація терміна як чинник інноваційних процесів у мові науково-технічної комунікації // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. – Дн-ськ, 2003. – С. 179–182. 11. Онуфрієнко Г.С. Гібриди у складі неологічної лексики кінця ХХ століття // Вісник Дніпропетровського університету. Мовознавство. – 2003. – Випуск 9. – С. 214–219. 12. Радіологічна термінологія. Українська, англійська, російська. – Вид. друге, випр. і доп. / Укл.: М.І. Пилипенко, Л.Г. Розенфельд – Харків: ХНДІМР ім. С.П. Григор'єва, 1999. – 436 с. 13. Коссак О., Кравець Р. Англо-український та українсько-англійський словник-довідник з телекомунікацій. – Л., 1996. 14. Іваницький Р.В., Кияк Т.Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. – К., 1995. 15. Пилипчук О. Екологія: Словник-довідник. – К., 2002. – 187 с. 16. Словник іноземних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000. – 680 с.; 17. Словарь иностранных слов и выражений / Авт.-сост. Е.С. Зенович. – М., 1998. – 608 с. 18. Панько Т.І. Структурно-словотвірні особливості української термінологічної лексики. Суспільно-політична термінологія / Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1984. – С. 116–130.